

**ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ
АРХІВІВ УКРАЇНИ ПРО УТРИМАННЯ
ТА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ Й ІНТЕРНОВАНИХ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1939–1953 рр.**

Ключовою проблемою будь-якого наукового дослідження є питання джерел. Що стосується джерельного забезпечення проблеми військового полону загалом і питань утримання, забезпечення та трудового використання бранців війни, то за часів СРСР про нього говорити не доводилося. Усі, навіть найменш інформативні, комплекси документів, які стосувалися діяльності радянських органів військового полону, знаходились у недоступних для дослідників фондах центральних партійних, урядових і відомчих архівів, що принципово унеможливлювало вивчення цих сторінок історії війни. З початку 90-х рр. минулого століття і до сьогодні в Росії, Україні, інших пострадянських країнах триває поступовий процес відкриття закритих архівів, що наповнює питання джерельного забезпечення досліджень проблеми реальним змістом і сприяє її ґрунтовному вивченню¹.

Метою нашого дослідження є спроба археографічно-проблемного аналізу документальної бази центральних державних архівів України у контексті теми утримання та трудового використання іноземних військовополонених Другої світової війни на території Української РСР у 1939–1953 рр.

Найвагоміша колекція документів з історії радянського військового полону в Україні періоду Другої світової війни й повоєнного часу зосереджена у фондах Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України). Серед фондів, у яких зберігаються документи, що проливають світло на питання виникнення, розвитку і функціонування системи утримання і трудового використання контингентів у мережі установ радянського військового полону в Українській РСР основним є архівний фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР (ф. 5). Із моменту своєї організації навесні 1944 р. і до розформування у 1953 р. органи Управління (відділу, відділення) у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР нагромадили значний масив різноманітних документів. На їх основі у відомчому архіві було сформовано окремих фонд, де на сьогодні зберігається основний масив джерел, що стосуються військовополонених Другої світової війни в Українській РСР. Станом на 15 вересня 1967 р. у складі фонду 5 налічувалося 377 одиниць зберігання². Саме стільки справ утворюють фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) НКВС (МВС) УРСР у галузевому Державному архіві МВС України сьогодні. Відзначимо, що, незважаючи на відсутні втрати документів (спричинені знищенням більшої їх частини та передаванням на зберігання до інших архівних установ), збережений на сьогодні документальний комплекс архівного фонду Управління у справах військовополонених та інтернованих галузевого Державного архіву МВС України досить цілісно ілюструє всі сторони діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі ра-

днського військового полону на території України в 1944–1953 рр.

У матеріалах опису 2 цього фонду сконцентровано масив документів, вивчення яких дозволяє застосувати для дослідження проблеми організації утримання і працевикористання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні проблемно-хронологічний підхід із метою якнайповнішого використання наукового та пізнавального потенціалу масиву збережених документів і матеріалів. Усі матеріали фонду, будучи єдиними за походженням, є досить різноманітними за типом документів і ступенем їхньої репрезентативності.

Справи з матеріалами про організацію та проведення закритих судових процесів над військовополоненими на території України містять службове листування УПВІ НКВС (МВС) УРСР із ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та УНКВС (МВС) України з питань організації закритого судового переслідування військовополонених та інтернованих, а також контрольно-спостережні справи з матеріалами агентурної та оперативно-слідчої роботи серед бранців у таборах, спеціальних шпиталях і робочих батальйонах інтернованих на території Української РСР³.

Матеріали оперативно-слідчої роботи УПВІ (НКВС) МВС УРСР, а також оперативних відділів і відділень (ВВІ) УНКВС (МВС) областей України серед контингентів таборів, спецшпиталів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих – це доповідні записки, довідки, звіти, листування з таборами та ВВІ УМВС областей, списки агентури та військовополонених, колишніх співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів ворога, листування з ГУПВІ МВС СРСР щодо військовополонених, які не підлягали репатріації на батьківщину⁴. Серед іншого ці документи містять інформацію про організацію утримання, матеріального, харчового і медичного забезпечення, а також трудового використання контингентів військовополонених та інтернованих у різних типах режимних установ.

Службове листування оперативних відділів і відділень (ВВІ) УПВІ МВС УРСР із Оперативним управлінням ГУПВІ МВС СРСР з питань слідчої і агентурної роботи серед військовополонених японців та італійців у таборах на території Української РСР складає лише кілька справ⁵. Окрему групу документів становлять матеріали зі службовим листуванням про політичні настрої військовополонених⁶.

Значною інформативною насиченістю в контексті нашої теми вирізняється службове листування УПВІ МВС УРСР із таборами МВС СРСР для військовополонених на території України та з ГУПВІ МВС СРСР. Низка довідок, доповідних записок, інформаційних повідомлень, листів проливає світло на важливі деталі утримання бранців у таборах, їхнього розміщення, продовольчого і матеріального забезпечення, лікування, а також працевикористання в різних галузях економіки.

Справи з планами роботи УПВІ МВС Української РСР за 1949, 1952, 1953 рр.⁷ формують чільну групу документів фонду. Їхнє опрацювання дозволяє виокремити основні напрямки та особливості діяльності органів військового полону, зокрема в питаннях організації та вдосконалення системи утримання контингенту, його матеріального, продовольчого і медичного забезпечення та трудового використання, у завершальний період існування режимних установ на території УРСР.

Винятковою інформаційною насиченістю відзначаються матеріали таких архівних фондів: Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР (ф. 45) і Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС Української РСР, МВС України (ф. 46). Тут зосереджено унікальні документи, пов'язані з нормативним забезпеченням організації, функціонуванням, поточними структурно-реорганізаційними змінами і ліквідацією режимних установ системи військового полону на території України у 1939–1954 рр. Серед документів цих фондів – накази, директиви, розпорядження, вказівки, інші нормативні приписи вищих органів державної влади та НКВС (МВС), що стосуються найрізноманітніших питань діяльності органів ГУПВІ (УПВІ). Їхнє опрацювання дає можливість: з'ясувати становище військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939–1953 рр., особливості режиму утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування та медико-санітарного обслуговування; виділити особливості організації та нормативного регулювання працевикористання, а також регіонально-галузеві особливості розміщення трудових ресурсів військовополонених та інтернованих в УРСР у 1939–1941 та 1943–1945 рр.; розглянути та проаналізувати суттєві риси й особливості трудової експлуатації військовополонених та інтернованих в умовах війни, з'ясувати умови праці, розмір її оплати, ефективність заходів з охорони здоров'я режимного контингенту; визначити реальний внесок військовополонених та інтернованих у повоєнну відбудову економіки Української РСР, з'ясувати специфіку нормативного регулювання праці бранців, основні напрямки та особливості їх трудового використання у 1946–1953 рр. Опрацювання документів фондів 45 та 46 дозволило встановити низку важливих для розкриття теми контингентно-кількісних і структурно-галузевих показників трудового використання контингентів таборів для військовополонених та ОРБ.

Документальний комплекс, представлений у вивчених автором архівних фондах ДА МВС України, досить цілісно ілюструє всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону на території України кінця 30-х – середини 50-х рр. і дозволяє застосувати для дослідження теми проблемно-хронологічний підхід з метою найповнішого використання наукового й пізнавального потенціалу зібраного та опрацьованого матеріалу.

Серед матеріалів про долю військовополонених на території України, що знаходяться за межами відомчих архівів МВС, важливими для нашого дослідження є документи, зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). За походженням їх можна умовно розподілити на дві групи – радянські та німецькі. Перші сконцентровані у фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2) і являють собою переважно листування, доповідні, повідомлення про використання німецьких військовополонених у народному господарстві республіки, на відбудові промислових та енергетичних підприємств, об'єктів комунальної власності, наукових установ тощо. Хронологічно вони охоплюють період з 1944 по 1948 рр. Матеріали цих тек містять документи про використання військовополонених на відбудові комунального господарства і підприємств Києва та відновленні вугільної і металургійної промисловості України⁸.

Серед архівних документів німецького походження з фондів ЦДАВО України цікавими для вивчення теми, хоча й нечисленними, є матеріали Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів (ф. КМФ-8). Зокрема, в опису 1 цього фонду зберігається справа 77. Це документ, складений у формі реферативної доповіді, ймовірно на адресу вищого керівництва Третього рейху, де йдеться про становище німецьких військовополонених у СРСР⁹. Документ цінний для дослідника передусім тим, що складений на основі використання різнобічних джерел: розвідувальних даних, допитів перебіжчиків, радянських військовополонених і німецьких вояків, яким пощастило вирватися з радянського полону.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) документи про радянський військовий полон в Україні та трудову експлуатацію бранців війни досить численні та зберігаються переважно серед тисяч справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Тут, серед цілком таємних матеріалів Особливого сектора ЦК КП(б)У, зібраних у опису 23, відклалося чимало документів з питань розміщення, утримання, забезпечення і трудового використання військовополонених та інтернованих, які знаходились у таборах, спеціальних шпиталях і робочих батальйонах на території Української РСР. Хронологічно ці матеріали охоплюють 1944–1953 рр. Вони досить різні за характером, походженням і ступенем інформативності.

Найчисленнішу групу документів цього фонду з нашої теми становлять матеріали про трудове використання військовополонених і інтернованих. Серед них – протоколи та постанови центральних і місцевих партійних і державних органів, накази наркоматів (міністерств) про використання праці військовополонених і інтернованих в економіці Української РСР, доповідні записки, довідки та статистичні матеріали, акти перевірок ефективності трудового використання бранців, листування й телеграми місцевих, республіканських і союзних партійних і господарських органів тощо. Особливий інтерес для дослідника становлять документи про трудове використання військовополонених на об'єктах важкої, вугільної та енергетичної промисловості¹⁰. Довідки, інформації, листування про стан та матеріально-побутові умови, продовольче і медико-санітарне забезпечення військовополонених у місцях утримання на території України складають хоч і нечисленну групу документів, проте відзначаються високим ступенем інформативності¹¹.

Документи радянських спецслужб із нашої тематики, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, також досить різноманітні. Окремі справи об'єднують матеріали про організацію таборів і розміщення військовополонених¹². Проте більша частина документів цієї групи являють собою спеціальні повідомлення та інформації НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) УРСР на адресу вищого керівництва республіки про політичні настрої серед населення. У багатьох з них ідеться про ставлення громадян до Німеччини і німецьких військовополонених, до перспектив окупації переможеного Рейху, до проблеми утримання бранців у таборах, трудового використання військовополонених на території республіки тощо¹³.

Проведений автором архівний пошук засвідчив, що у фондах галузевого Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву гро-

мадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України на сьогодні сконцентровано значний за обсягом і ступенем інформативності масив документів, що розкривають основні сторони організаційно-структурної діяльності НКВС (МВС) у системі радянського військового полону та господарських органів щодо утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих на території України у 1939–1941 та 1943–1953 рр. Архівні джерела доповнюють збірники документів, де переважно опубліковано частину документальної бази державних архівів Російської Федерації.

¹ Останнім часом з'явилася низка серйозних досліджень проблем радянського військового полону, базованих на фундаментальній джерельній базі, передусім – українських архівів. Див., зокрема: *Чайковський А. С.* Плен: За свої і чужі гріхи. Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг. – К., 2002. – 503 с.; *Потильчак О. В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – 482 с.; *Лобода М. К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.). Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с. та ін.

² ДА МВС України, ф. 5, оп. 1, справа фонду, т. 1, арк. 123.

³ Там само, спр. 213, 241–262, 264–275, 277.

⁴ Там само, спр. 176, 182, 183, 199, 201–205, 214–219, 299–300, 302–306, 308, 314, 337–339, 341, 360, 365, 371, 373, 376.

⁵ Там само, спр. 220, 221.

⁶ Там само, спр. 307, 316.

⁷ Там само, спр. 313, 366.

⁸ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 839, арк. 46–47; спр. 3105, арк. 5–7; 15–16; спр. 3126, арк. 102, спр. 3486, арк. 8, 9, 13, 15, 66, 69; спр. 4292, арк. 12, 13, 22; спр. 4673, арк. 19–20, 23, 38–39, 58, 62–63, 65–66.

⁹ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 23–54.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 981, 982, 1102, 1104, 1391, 1477, 1829, 1830, 1832, 1848, 1850, 1925–1930, 1932, 1937, 2032, 2033, 2036–2039, 2052, 2192–2193, 2427, 3091, 3115–3120, 4034, 4587, 4589, 4621.

¹¹ Там само, спр. 1830, арк. 8, 9, 14, 49–50, 52–53, 59–61, 63; спр. 3063 та ін.

¹² Там само, спр. 580, арк. 2–4.

¹³ Там само, спр. 685, 940, 1449, 2034 та ін.